

ARTYKUŁY I MATERIAŁY

Jacek Gackowski

OSIEDLA NAWODNE KULTURY KURHANÓW ZACHODNIOBAŁTYJSKICH W KRAJOBRAZIE NATURALNYM I KONTEKŚCIE KULTUROWYM PÓŁNOCNO-WSCHODNIEJ POLSKI



Słowa kluczowe:

Osiedla nawodne, kultura kurhanów zachodniobałtyjskich, wczesna epoka żelaza, Polska północno-wschodnia

Schlüsselwörter:

Seesiedlungen; westbaltische Hügelgräberkultur; Früheisenzeit; nordöstliches Polen

Keywords:

Lake dwellings, West Baltic Barrow Culture, Early Iron Age, North-East Poland

Zagadnienia wstępne

Zwyczaj zamieszkiwania grup ludzkich w otoczeniu otwartych wód jeziornych na celowo konstruowanych sztucznych wyspach (wznoszonych z drewnianych bierwion, nagromadzonej faszyny lub skupisk kamieni), bywa rzadko potwierdzany podczas badań archeologicznych. Stąd odkrycia tego rodzaju osiedli na obszarze Europy (m.in. przy brzegach jezior szwajcarskich, południowoniemieckich czy szkockich), dokonane zarówno podczas dawniejszych badań, jak i w ostatnich dekadach, budziły i budzą zainteresowanie, nie tylko profesjonalnych badaczy pradziejów, ale też – szczególnie w początkowym okresie kształtowania się archeologii jako dyscypliny naukowej – wielu amatorów-pasjonatów poznania odległej przeszłości. Z reguły podczas metodycznie trudnych badań takich obiektów – w okresie powojennym nierzadko już z zastosowaniem prospekcji nurkowej – dochodziło do odkrywania dobrze zachowanych pozostałości pradziejowej zabudowy oraz wielu kategorii przedmiotów, między innymi wykonanych z drewna, poroża i kości. Tego rodzaju wyjątkowo ciekawe obiekty archeologiczne znane są także z obszaru Polski północno-wschodniej. Zarówno w okresie aktywności badawczej starożytników i archeologów niemieckich, jak i w ciągu kilku dekad powojennych, zgromadzo-

no szereg danych źródłowych, poświadczających fakt istnienia nawodnych osiedli, wznoszonych i zamieszkiwanych przez niektóre społeczności pradziejowe, niegdyś zasiedlające pojezierne regiony dawnych Prus Wschodnich.

Nieco historii badań

Najbardziej zasłużonym badaczem i propagatorem wiedzy o tzw. palafitach wschodniopruskich pozostaje Johannes W. Heydeck (1835–1910), malarz z wykształcenia, profesor Akademii Sztuki w Królewcu, jednak przede wszystkim wybitny starożytnik o wielorakich zainteresowaniach historycznych¹. Przez kilkadziesiąt lat prowadził liczne prospekcje terenowe, w tym na wielu osiedlach rusztowych². Późniejsze informacje o wschodniopruskich osadach nawodnych, pojawiające się w publikacjach okresu międzywojennego, były najczęściej przytaczane na podstawie wcześniejszych wyników badań J. Heydecka³. Do dnia dzisiejszego odnotowano ponad sześćdziesiąt stanowisk archeologicznych, interpretowanych jako ślady osiedli nawodnych, różnie dzisiaj zachowanych, ale pierwotnie składających się z rusztowych platform, mostów łączących je z brzegiem jezior oraz (choć nie zawsze) dookólnych rzędów słupów palisadowych⁴.

Pierwsze powojenne prace archeologiczne z zastosowaniem technik eksploatacji nurkowej, przy współdziałaniu przedstawicieli nauk przyrodniczych, podjęto na początku lat 60. minionego wieku, w obrębie znanych od co najmniej lat 20. tego samego stulecia pozostałości osiedla w Rybnie, pow. mrągowski. Prace terenowe prowadzono przez dwa sezony, ale poza zasygnalizowaniem osiągniętych wówczas efektów, do całościowego opracowania wyników badań jak dotąd nie doszło. Wspomniany obiekt oraz najpewniej związane z nim cmentarzysko kurhanowe z tej samej miejscowości, znane od XIX w. i kilkakrotnie badane, weszły na trwałe do obiegu publikacyjnego, także o charakterze podręcznikowym⁵. W ciągu kolejnych powojennych dekad XX w. podkreślano konieczność, a nawet deklarowano podjęcie systematycznych badań archeologicznych w obrębie tzw. stanowisk

¹ M.J. Hoffmann, *Johannes Wilhelm Heydeck – prehistoryk i artysta malarz*, Borussia, t. 2, 1993, ss. 145–148.

² J. W. Heydeck, *Pfahlbauten in Ostpreußen*, Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia, Bd. 22, 1909, ss. 194–202.

³ W. Gaerte, *Urgeschichte Ostpreußens*, Königsberg 1929; K.O. Rossious, *Die sogenannten Pfahlbauten Ostpreußens*, *Prähistorische Zeitschrift*, Bd. 24, 1933, ss. 22–95; C. Engel, *Vorgeschichte der altpreussischen Stämme*, Bd. 1, Königsberg 1935, ss. 229–230, 275.

⁴ M.J. Hoffmann, *Kultura i osadnictwo południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.*, Olsztyn 2000, s. 61.

⁵ Ł. Okulicz, *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich*, [w:] *Prahistoria Ziemi Polskiej*, T. IV: *Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego*, red. J. Dąbrowski, Z. Rajewski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, ss. 182, 186, Tabl. XLVII, ryc. 100.

podwodnych, w tym na osiedlach rusztowych⁶. Niekiedy, na tle tych bez wątplenia słusznych postulatów, dochodziło do ożywionych polemik odnośnie zastosowania określonych metod eksploracji terenowej⁷. Następtwem tych stosunkowo licznych wypowiedzi było rozpoczęcie w 1982 r. przez ówczesny Instytut Archeologii i Etnografii UMK w Toruniu prac terenowych na wybranych mazurskich osiedlach nawodnych. Lustracje nurkowe i lądowe, podjęto w ramach kilku projektów badawczych. W pierwszej kolejności dotyczyły one weryfikacji stanu zachowania niektórych, znanych z literatury, osiedli rusztowych⁸. Następnie skupiono się na prowadzeniu badań wykopaliskowych kilku stanowisk. W latach 1985–1988 Gerard Wilke kierował pracami na osiedlu rusztowym w Mołtajnach, pow. kętrzyński⁹. Prace te były kontynuowane w latach 1989–1991 pod kierownictwem piszącego te słowa¹⁰. Mniej więcej w tym samym czasie, podczas spotkań kameralnych i szerszych, o charakterze konferencyjnym, skupiających badaczy Polski północno-wschodniej, starano się propagować potrzebę wieloletniej realizacji tego rodzaju badań¹¹. Zdobyte w ciągu lat 80. doświadczenia w zakresie rozpoznania osiedla w Mołtajnach przyczyniły się do dalszego doskonalenia określonych procedur eksploracyjnych, szczególnie w odniesieniu do dokumentowania substancji zabytkowej zalegającej w środowiskach półpłynnych (bagiennych). Kolejne prace przeprowadzono w latach 1992–1994 na osiedlu w Pieczarkach, pow. giżycki¹². W latach

⁶ Z. Bukowski, *Archeologia podwodna*, Dawna Kultura, nr 3, 1956, ss. 168–174; Z. Rajewski, *O przydatności poszukiwań podwodnych w badaniach archeologicznych w Polsce*, Wiadomości Archeologiczne, t. 26, nr 1–2, 1959, ss. 45–47; A. Kola, G. Wilke, *Stan badań śródlądowej archeologii podwodnej w Polsce*, Pomorania Antiqua, t. 7, 1977, ss. 147–184; iidem, *Toruński ośrodek archeologii podwodnej – potrzeby i perspektywy badawcze*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia, t. VI 1980, s. 94.

⁷ Iidem, *Uwagi na marginesie pracy Zbigniewa Bukowskiego „Stan i perspektywy archeologicznych badań podwodnych w jeziorach i rzekach Polski”*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia, t. XI, Archeologia podwodna, z. 2, 1985, ss. 75–90.

⁸ A. Mackiewicz, *Zagadnienie tak zwanych osiedli nawodnych na obszarze ziem pruskich ze szczególnym uwzględnieniem kultury kurhanów zachodniobałtyjskich* (maszynopis w bibliotece Instytutu Archeologii UMK), Toruń 1984.

⁹ G. Wilke, *Studia nad nawodnymi formami osiedli mieszkalnych w kulturach pradziejowych i średnio-wiecznych Europy*, Toruń 1988, ss. 45–72.

¹⁰ J. Gackowski, *Relikty zabudowy mieszkalno-obronnej osiedla nawodnego kultury kurhanów zachodniobałtyjskich w Mołtajnach, woj. Olsztyn (stan. 1)*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia, t. XXIV, Archeologia podwodna, z. 4, 1995, ss. 7–46; idem, *Osiedla nawodne z Mołtajn i Pieczarek na tle osadnictwa Pojezierza Mazurskiego we wczesnej epoce żelaza*, Warszawa 1998 (maszynopis w bibliotece Instytutu Archeologii UW), s. 30.

¹¹ J. Okulicz-Kozaryn, *Wprowadzenie do problematyki I. Seminarium Archeologii Bałtyjskiej, Podsumowanie*, [w:] *Archeologia Bałtyjska. Materiały z konferencji, Olsztyn, 24–25 kwietnia 1988 roku*, Olsztyn 1991, ss. 9, 10, 185; Ł. Okulicz-Kozaryn, *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich. Próba weryfikacji hipotez*, Barbaricum, t. 2, 1992, s. 83.

¹² J. Gackowski *Dotychczasowe rezultaty badań archeologicznych prowadzonych w obrębie osiedli nawodnych w Mołtajnach (stan. 1), gm. Barciany oraz Pieczarkach (stan. 1), gm. Pozezdrze*, [w:] *Badania archeologiczne Ośrodka Toruńskiego w latach 1989–1992*, red. J. Chudziakowa, Toruń 1993, ss. 81–89; idem, *Osiedla nawodne kultury kurhanów zachodniobałtyjskich. Niektóre, współczesne możliwości poznawcze a dotychczasowe interpretacje*, [w:] *CONCORDIA. Studia ofiarowane Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. W. Nowakowski, Warszawa 1996, ss. 57–69; idem, *Osiedla nawodne z Mołtajn i Pieczarek na tle osadnictwa Pojezierza Mazurskiego epoki żelaza*, Światowit, XLIII, Fasc. B, 2000, ss. 65–69; A. Pydyn, J. Gackowski, *Wetland*

90. kontynuowano projekt weryfikacji stanu zachowania i inwentaryzacji znanych z literatury kolejnych osad rusztowych, przy okazji starając się gromadzić próbki drewnianego budulca celem wykonania jego datowania dendrochronologicznego i radiowęglowego. Dotyczyło to stanowisk w Bogaczewie, Mołtajnach, Pieczarkach, Rybicalu i Rybnie¹³. Doświadczenia w zakresie datowania drewna wykazały jego „wczesnożelazną” metrykę, ale jednocześnie uświadomiły konieczność pomnożenia analizowanych prób, celem stworzenia mazurskiego standardu dendrochronologicznego dla drewna dębowego. Wszystkie sygnalizowane działania badawcze podejmowane w ciągu dekad lat 80. i 90. minionego stulecia, mogły doprowadzić do stworzenia ram organizacyjnych i merytorycznych naukowego i konserwatorskiego programu ochrony i badań osiedli nawodnych. Taka inicjatywa zrodziła się również w ośrodku toruńskim. W swoim założeniu uwzględniała wymogi programu Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP), dla którego zaproponowano uzupełnienie w zakresie archeologicznej lustracji środowisk wodnych i bagiennych¹⁴. Mimo dość szerokiego zainteresowania postulowanym przedsięwzięciem, sygnalizowany projekt nie zyskał praktycznego wymiaru, a jedynym jego śladem pozostała pokonferencyjna publikacja¹⁵.

Osiedla nawodne w lokalnym kontekście kulturowym i naturalnym

Dla obszaru ogólnie wpisującego się w zasięg byłych Prus Wschodnich – w odniesieniu do wczesnej epoki żelaza – wyróżnia się tzw. kulturę kurhanów zachodniobałtyjskich (niżej jako kkbz), której jedną z istotniejszych cech pozostaje fakt stosunkowo powszechnego występowania pozostałości nawodnych platform miesz-

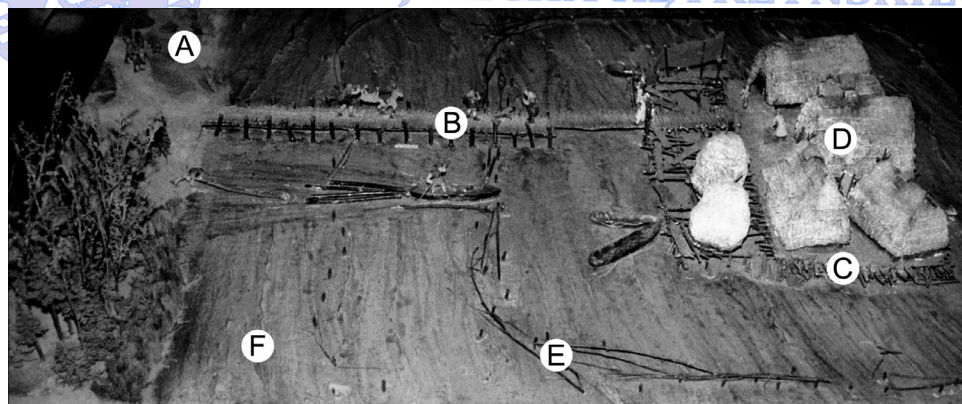
Archaeology of the Late Bronze Age and the Early Iron Age Settlements from Poland, [w:] *Wetland Settlements of the Baltic. A Prehistoric Perspective*, red. E. Pranckėnė, Vilnius 2011, ss. 135–139.

¹³ J. Łapo, W. Ossowski, *Osiedla nawodne kultury kurhanów zachodniobałtyjskich na Pojezierzu Elckim i w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich w świetle ostatnich badań weryfikacyjnych*, *Barbaricum*, t. 3, 1994, ss. 73–78; *Prace inwentaryzacyjne na osadzie z wczesnych okresów epoki żelaza w Bogaczewie, stan. 1, woj. Suwałki. Metoda i wyniki*, [w:] *Archeologia podwodna jezior Niżu Polskiego*, red. A. Kola, A. Sosnowska, J. Gackowski, Toruń 1995, ss. 43–52; *Weryfikacyjne badania osiedli nawodnych na Wschodnich Mazurach przeprowadzone jesienią 1993 i wiosną 1994*, *Światowit*, t. XLIII, Fasc. B, 2000, ss. 128–138; *Wyniki podwodnych prac inwentaryzacyjnych przeprowadzonych na reliktach osady nawodnej w Rybicalu, stan. 1 „Jez. Ryńskie”, gm. Ryn, woj. warmińsko-mazurskie*, *Światowit*, t. XLIII, Fasc. B, 2000, ss. 139–146; J. Gackowski, *On the Dating and Cultural Aspects of the West Baltic Barrow Culture Lake Dwellings*, [w:] *Studies in Lake Dwellings of the West Baltic Barrow Culture*, red. A. Kola, A. Sosnowska, Toruń 2000, ss. 9–63; M. Krąpiec, *Dendrochronological Analysis of Wood from Selected Lake Dwellings of the West Baltic Barrow Culture*, [w:] *ibidem* ss. 65–78; Goslar, *Absolute Radiocarbon Dating of the Lake Dwelling from Bogaczewo (Varmian-Masurian Voivodship)*, [w:] *ibidem*, ss. 81–88.

¹⁴ J. Gackowski, *Propozycja wdrożenia „karty ewidencji stanowiska archeologicznego zalegającego w wodzie*, [w:] *Archeologia podwodna jezior Niżu Polskiego*, ss. 5–16; *idem Systematyczne penetracje podwodne wybranych obszarów próbnych, wstępną fazą w poznaniu pozostałości kulturowych, zalegających w jeziorach Niżu Polskiego*, [w:] *ibidem*, ss. 27–41.

¹⁵ *Ibidem*.

kalnych¹⁶. Pod względem konstrukcyjnym były to wyłącznie budowle tzw. rusztowe, w zamierzeniu budowniczych tworzące sztuczne wyspy, na powierzchni których ustawiano domostwa i pomieszczenia gospodarcze. Ów ruszt tworzyły z reguły kilka ciasno i naprzemiennie ułożonych warstw belek, pozyskiwanych z pobliskich osiedlom siedlisk lasów liściastych i liściasto-iglastych. Tak skonstruowaną platformę dociążano wieloma kamieniami i stabilizowano wbitymi palami. O kilkudziesięciometrowym oddaleniu nawodnych budowli od brzegów jezior świadczą zachowane rzędy palowych podpór przepraw mostowych (ryc. 1). Co prawda, na platformach nie odkryto pozostałości wspomnianych domostw i pomieszczeń gospodarczych, ale liczne znaleziska polepy (tzw. trójnegatywowej), niegdyś uszczelniającej ściany wznoszone z belek, dobrze dokumentują trwałą zabudowę tych obiektów¹⁷. Nieodłącznym elementem zabudowy były dookolne palisady, czasami kilkurzędowe. Jak zauważa Monika Broszko, mogły one pełnić funkcję podobną do wałów drewniano-ziemnych „grodów” kkb¹⁸. Raczej nie ma wątpliwości, że zamieszkiwano w takich osobliwych miejscach całorocznie, co poświadczają liczne w nawarstwieniach kulturowych znaleziska owadów domowych i stajennych¹⁹. Znajdowane w obrębie rusztowych osiedli



Ryc. 1. Model nawodnego osiedla rusztowego z Jeziora Orzysz (na podstawie badań J. Heydecka). Makieta (stan z początku lat 90. XX w.) w zbiorach Muzeum Okręgowego w Suwałkach (fot. A. Grochocki, oprac. komp. Ł. Gackowski).
Objaśnienie symboli literowych: A – stały ląd; B – przeprawa mostowa; C – platforma rusztowa (sztuczna wyspa); D – domostwa mieszkalne i pomieszczenia gospodarcze; E – dookolne palisady; F – tafla wód jeziornych.

¹⁶ Ł. Okulicz, *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, ss. 160–200; M.J. Hoffmann, *Kultura i osadnictwo południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.*, Olsztyn 2000, ss. 57–61.

¹⁷ J. Gackowski, *Relikty zabudowy mieszkalno-obronnej osiedla nawodnego kultury kurhanów zachodniobałtyjskich w Moltajnach*, ss. 25–32; idem, *Osiedla nawodne z Moltajni i Pieczarek na tle osadnictwa Pojezierza Mazurskiego we wczesnej epoce żelaza*, ss. 379–389.

¹⁸ M. Broszko, *Osiedla nawodne kultury kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*, [w:] *Obraz struktury społecznej w świetle źródeł archeologicznych w pradziejach i średniowieczu*, Materiały z II Forum Doktorantów Archeologii, red. M. Rybicka, Rzeszów 2011, s. 141.

¹⁹ J. Gackowski, op. cit., ss. 387–389.

nawodnych materiały zabytkowe oraz dotychczas ustalone daty budulca drzewnego wskazują – jak to już wyżej wspomniano – że zwyczaj ich użytkowania był ograniczony do wczesnej epoki żelaza. Oprócz nawodnych siedzib (tj. owych sztucznych wysp i wysp naturalnych) ludność kkbz zamieszkiwała również niezbyt rozległe osady obronne, a nierzadko też otwarte, zakładane na łądzie. Wspomniana jednostka taksonomiczna, wyróżniona przez Łucję Okulicz, podzielona została na kilka grup lokalnych, początkowo na trzy, później zaś na pięć²⁰. Stąd obecnie przyjmuje się, że obejmowała ona swoim zasięgiem regiony: warmińsko-mazurski, północnomazowiecki, sambijski i dolnoniemieński.

O ile fakt częstej obecności sztucznych wysp jest na obszarze kkbz niezaprzeczalny i dla niego charakterystyczny (choć oczywiście ze zróżnicowanym prze-strzennie natężeniem tego zjawiska), to jednak sama nazwa kultury pokazuje, że przed wielu już laty, kiedy definiowano ów takson, kładziono nacisk na wskazanie przynależności etnicznej miejscowej ludności, powszechnie mającej praktykować kurhanowy obrządek ciałopalny. O ile obecnie problematyka uściślenia tożsamości etnicznej nie jest podejmowana z takim zapałem jak dawniej, schodząc na margines zainteresowań badawczych archeologów zajmujących się pradziejami społeczności epok brązu i początków epoki żelaza, o tyle przyrost liczby źródeł sepulkralnych, poświadczających użytkowanie – obok eponimicznych kurhanów – także nekropoli z grobami płaskimi mogłoby prowadzić do modyfikacji nazwy wymienianej tu jednostki taksonomicznej²¹. Pogląd o dosiedleniu obszaru „zachodniobałtyjskiego” z zewnątrz (wzmacniany w swojej wymowie argumentacją językoznawczą i archeologiczną, np. w odniesieniu do tej ostatniej – poprzez fakt pojawienia się dość licznych, choć niewielkich osiedli obronnych) został podtrzymany przez twórczynię taksonu kkbz, Ł. Okulicz, także w jednym z ostatnich jej opracowań. Jednak krytyczna refleksja na temat przynajmniej niektórych dotychczasowych ustaleń nie była obca wspomnianej badaczce²². W miarę ujawniania kolejnych znalezisk okazuje się, że w strukturze osadniczej kkbz (oprócz „gródków” i osiedli zakładanych na wyspach, także naturalnych) dość licznie występowały wspomniane już wyżej osady otwarte, których pozostałości ciągle przybywa, właściwie na całym obszarze wspomnianej kultury w jej „wczesnożelaznej” fazie rozwojowej²³. Obecnie jednak

²⁰ Ł. Okulicz, op. cit., ss. 90–98; Ł. Okulicz-Kozaryn, *Kształtowanie się osadnictwa Mazur Wschodnich i Suwalszczyzny*, Rocznik Białostocki, t. XIV, 1981, s. 144; eadem, *Wczesnożelazne cmentarzysko kurhanowe w Gródkach, gm. Płońnica, województwo Ciechanów, stanowisko 7 „Brzezinka”*, Rocznik Olsztyński, t. XII/XIII, 1981, ss. 247, 248.

²¹ M.J. Hoffmann, op. cit., ss. 27–31; A. Żórawska, *Cmentarzyska płaskie grupy zachodniomazurskiej kultury kurhanów zachodniobałtyjskich*, Barbaricum, t. 6, Warszawa 2000, ss. 9–107.

²² Ł. Okulicz-Kozaryn, *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich. Próba weryfikacji hipotez*, Barbaricum, t. 2, Warszawa 1992, ss. 82–88.

²³ M.J. Hoffmann, op. cit., ss. 54–57; Żórawska, *Osada ludności kultury kurhanów zachodniobałtyjskich w Piórkowie, woj. warmińsko-mazurskie, Światowit II (XLIII)/B*, 2000, ss. 249–255; Łapo, M. Zabilska-Kunek, M. Ma-

jest zupełnie zrozumiałe, iż z uwagi na nieuniknioną konieczność wzajemnej komunikacji między archeologami (w ramach tzw. intersubiektywnego dyskursu), nazwa owej kultury nadal funkcjonuje, zarówno w literaturze, jak i narracjach akademickich czy konferencyjnych²⁴. Jest bowiem ogólnie wiadome, co w sensie źródeł archeologicznych stanowi jej taksonomiczną zawartość. W miarę jednak upływu lat i dokonywania kolejnych odkryć pojawiają się wątpliwości co do związku określonych znalezisk z kkbz czy też np. z kulturą łużycką (niżej kł)²⁵, co oczywiście nie po raz pierwszy prowokuje do szukania tła genetycznego taksonu „zachodniobałtyjskiego” w środowiskach przynależnych do drugiej z wymienionych²⁶.

W stosunkowo najnowszym zestawieniu rodzajów miejsc zamieszkania ludności „bałtyjskiej” z wczesnej epoki żelaza kategoria osad rusztowych jest najliczniejszą grupą osiedli, dominującą nad osadami lądowymi: obronnymi i otwartymi²⁷. Trudno obecnie ocenić faktyczną skłonność do nawodnego zamieszkiwania, bowiem dane zamieszczone w pracy M. J. Hoffmanna, najpewniej będą ulegać korektom w miarę przybywania i publikowania kolejnych odkryć. Obecność osad rusztowych prezentuje się pod względem liczbowym różnie, w zależności od regionu kkbz. Najliczniej odnotowano je na Mazurach Wschodnich, zaś zupełnie brak ich na Półwyspie Sambijskim oraz na zachodnich i południowo-zachodnich skrajach zasięgu omawianego ugrupowania. Biorąc pod uwagę wyżej wspomniane proporcje i charakterystykę krajobrazową stref osadniczych w obrębie których wyznaczono grupy regionalne kkbz, można przyjąć, że osady rusztowe były powszechną formą zamieszkiwania ówczesnej ludności w rejonach o dużej jeziorności. Prowokuje to do postawienia pytania o funkcję tych specyficznych osiedli oraz ich miejsce w strukturach osadniczych, co pośrednio wiąże się z kolejnym problemem – genezy takiego „nawodnego” sposobu zamieszkiwania. Fakt celowego wznoszenia osiedli ponad lustrem wód jeziornych, rzadziej rzecznych, przed laty skłaniał archeologów do widzenia w tych pozostałościach śladów osadnictwa ludności o ry-

kowiecka, D. Makowiecki, *Osada kultury kurhanów zachodniobałtyjskich odkryta w centrum dzisiejszych Mikołajek, pow. mrągowski, w świetle wyników badań archeologicznych i przyrodniczych*, [w:] *I Warmińsko-Mazurska Sesja Sprawozdawcza. Książka abstraktów*, red. M. Hoffmann, M. Karczewski, S. Wadył, Białystok–Gdańsk–Olsztyn–Toruń 2013, s. 27 Kaczyński, *Osadnictwo kultury kurhanów zachodniobałtyjskich oraz kultury wielbarskiej w świetle badań sondażowych na stanowiskach III, IV, VI, IX oraz XI w Wojciechowie, pow. Lidzbarsk Warmiński*, [w:] *ibidem*, s. 29.

²⁴ A. Waluś, *Problemy badawcze wczesnej epoki żelaza na obszarze północno-wschodniej Polski*, [w:] *Archeologia Bałtyjska. Materiały z konferencji, Olsztyn, 24–25 kwietnia 1988 roku*, red. H. Judzińska, Olsztyn 1991, ss. 17–24; Okulicz-Kozaryn, *op. cit.*, s. 83; eadem, *Stan i perspektywy badań nad późną epoką brązu i wczesną epoką żelaza w północno-wschodniej Polsce*, [w:] *Archeologia i prahistoria polska w ostatnim półwieczu*, red. M. Kobusiewicz, S. Kurnatowski, Poznań 2000, ss. 204, 205.

²⁵ Ł. Lisiecki, *Kultura łużycka czy kultura kurhanów zachodniobałtyjskich (?) na stanowisku Szczepanki 8, Mazury, Świątowit*, t. V (XLVI)/B, 2003, ss. 105–110.

²⁶ Ł. Okulicz-Kozaryn, *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich. Próba weryfikacji hipotez*, ss. 84–85; W. Nowakowski, *Od Galindai do Galinditae. Z badań nad pradziejami bałtyjskiego ludu z Pojezierza Mazurskiego*, *Barbaricum*, t. 4, Warszawa 95, ss. 74, 75.

²⁷ M.J. Hoffmann, *op. cit.*, ryc. 19.

backo-łowieckim profilu gospodarczym, przy wyraźnie mniej znaczącym udziale hodowli i rolnictwa uprawowego²⁸. Ów model, o wyraźnie archaicznym, eksten-sywnym obliczu, przypominający zachowania ludności z okresu poprzedzającego upowszechnienie się metalurgii brązu, miał być stosunkowo bliski także mieszkańcom z reguły niewielkich lądowych osiedli obronnych kczb. Jednak w przypadku tych ostatnich miał być modyfikowany rosnącym znaczeniem hodowli z dominującą rolą koni²⁹. Z drugiej strony, zarówno – nieco już po wojnie zapomniane, a przynajmniej rzadko przytaczane – wyniki badań J. Heydecka i współpracujących z nim przyrodników, jak i w szczególności rezultaty analiz archeozoologicznych materiałów kostnych z grodziska kczb w Tarławkach, pow. węgorzewski, badanego w początkach lat 70. przez Jerzego Okulicza i Adama Walusia³⁰, sugerowały jednak, że w zakresie priorytetów żywieniowych pochodzenia hodowlanego ludność „zachodniobałtyjska” z wczesnej epoki żelaza (zarówno w przypadku jej zamieszkiwania na lądzie, jak i w sposób „nawodny”) nie musiała znacząco różnić się od wspólnot osiadłych na zachód i południowy zachód od zasięgu kczb. Podobny brak istotnych odmienności w tym zakresie można było zauważyć, odnosząc uzyskane wyniki do wcześniejszego osadnictwa tzw. grupy warmińsko-mazurskiej kł³¹. Także wyniki archeobotanicznych i archeozoologicznych analiz materiałów z osiedli nawodnych w Mołtajnach, pow. Kętrzyn i Pieczarkach, pow. Giżycko wyraźnie były podobne do ustaleń z wyżej wspomnianych Tarławek, poświadczają także praktykowanie upraw kilku rodzajów zbóż³². Jak się okazało, osiągnięte rezultaty analiz nie dostarczały źródeł przyrodniczych odnośnie proponowanego w powojennej literaturze modelu „leśnego”, mającego być typowym i właściwie ogólnie niezmiennym dla tych obszarów do okresu wpływów rzymskich, a nawet do początków średnio-

²⁸ J. Antoniewicz, *Osiedla obronne okresu wczesnożelaznego w Prusach, Światowit*, t. 25, ss. 184–185; Ł. Okulicz, *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, ss. 112–122; eadem, *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich*, s. 180.

²⁹ Ibidem, s. 181.

³⁰ J. Okulicz, *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e.*, Wrocław 1973, s. 296; A. Lasota-Moskałewska, *Kości zwierzęce ze stanowiska w Tarławkach, woj. suwalskie*, *Wiadomości Archeologiczne*, t. XLIV, nr 1, 1979, ss. 88–95.

³¹ J. Dąbrowski, *Epoka brązu w północno-wschodniej Polsce*, Białystok 1997, ss. 116–118.

³² A. Gręzak, *Faunal Bone Material from the Lake Dwelling in Pieczarki, Varmian-Masurian Voivodship (Site 1)*, [w:] *Studies in the Lake Dwellings of the West Baltic Barrow Culture*, red. A. Kola, A. Sosnowska, Toruń 2000, ss. 191–206; eadem, *Faunal Bone Material from the Lake Dwelling in Mołtajny, Varmian-Masurian Voivodship (Site 1)*, [w:] ibidem, ss. 207–236; J. Gackowski, *Niektóre materiały paleobotaniczne z osiedli nawodnych a charakter gospodarki uprawowo-zbiierackiej w wybranych rejonach kultury kurhanów zachodniobałtyjskich*, [w:] *Człowiek a środowisko w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza u południowo-wschodnich pobrzeży Bałtyku*, *Pruthenia Antiqua*, t. I, red. J. Hoffmann, M.F. Jagodziński, M. Karczewski, R. Odoj, J. Okulicz-Kozaryn, B. Zaleska, Olsztyn 2004, ss. 177–194; Polcyn, *Pszemka orkisz (Triticum spelta) i jęczmień zwyczajny (Hordeum vulgare) z osady nawodnej ludności kultury kurhanów zachodniobałtyjskich w Mołtajnach, woj. Olsztyn (stan. 1)*, *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia*, t. XXIV (*Archeologia Podwodna 4*), Toruń 1995, ss. 53–72; idem, *Archaeobotanical Finds from the West Baltic Barrow Culture Lake Dwelling in Pieczarki (Great Masurian Lakeland). An Attempt at the Reconstruction of Plant Economy*, [w:] *Studies in the Lake Dwellings of the West Baltic Barrow Culture*, ss. 131–190.

wieczna włącznie³³. Udokumentowane zajęcia rolnicze w postaci upraw zbóż, m.in. pszenicy i jęczmienia, przy równolegle rozwiniętej hodowli dużych (bydło) i małych (owce i kozy) przeżuwaczy oraz poświęconym zbieractwie, łowiectwie i raczej niewyspecjalizowanym rybołówstwie wskazują, że zachowania gospodarcze ludności osad nawodnych były bardzo podobne w tym zakresie do społeczności kultur łużyckiej i pomorskiej z przełomu epok brązu i żelaza oraz z wczesnej fazy tej ostatniej. Powyższe ustalenia archeozoologiczne i archeobotaniczne dla osad z Mołtajn i Pieczarek nie są jakimś wyjątkiem, bowiem sygnały co do podobnego charakteru znalezisk botanicznych (w tym szczątków zbóż) i zoologicznych (w tym pozostałości zwierzyny hodowlanej w postaci kości i odchodów) zostały także przed wielu laty odnotowane w opracowaniach innych osiedli rusztowych, np. ze Szczecinowa, pow. ełcki czy z Orzysza, pow. piski³⁴. Można więc podsumować tę część naszych rozważań stwierdzeniem, że uzyskano znaczące argumenty odnośnie interpretacji wspólnot zamieszkujących osiedla nawodne jako społeczności dość już odległej od „leśnej”, archaicznej tradycji gospodarczej.

Postulowana reinterpretacja oblicza kulturowego wspólnot zamieszkujących mazurskie osiedla nawodne, na podstawie oceny dostępnych materiałów faunistycznych i florystycznych, wskazuje że przypisywany im system gospodarki hodowlano-uprawowej musiał być formowany przez dłuższy czas w obrębie zasiedlonych regionów, na bazie wielopokoleniowej tradycji. Archeologia w tym zakresie ma jednak dość ograniczone możliwości poznawcze, sprowadzające się do analizy osadniczej. Pomocne w takich sytuacjach stają się wyniki oceny dynamiki zmienności i charakteru paleośrodowiska naturalnego oraz antropopresji. Niestety, stan badań osadniczych dla obszaru mazurskiego nie jest zadowalający, zarówno w odniesieniu do etapu „łużyckiego”, jak i „zachodniobałtyjskiego”. Pozostaje więc poniższe uwagi próbować oprzeć na dotychczasowych, siłą rzeczy bardzo wybiórczych ustaleniach. Jak już wyżej wspomniano, osady nawodne kkbz wnoszono i użytkowano w regionach o stosunkowo dużej liczbie większych lub mniejszych akwenów jeziornych. Zarówno stopień jeziorności, jak i gęstość występowania zbiorników wodnych, na przestrzeni dziejów uległy znacznej redukcji liczbowej i degradacji wielkościowej wskutek naturalnych procesów łądowienia oraz gospodarki człowieka. Próbowano te zjawiska stosunkowo szczegółowo ocenić. Dla przykładu, w okolicach Giżycka procesy zaniku objęły większość pierwotnej powierzchni jezior połodowcowych. W okolicach Olsztyna blisko połowa dawnych akwenów (szczególnie wytopisko-

³³ L. Okulicz, *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*, ss. 180–181; eadem, *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich. Próba weryfikacji hipotez*, s. 87.

³⁴ J. Gackowski, *XIX-wieczne badania osiedli nawodnych z jezior: Orzysz i Szóstak. Kilka uwag o dokumentacji polowej i efektach opracowań szczątków kostnych*, [w:] *Archeologia ziem pruskich. Nieznane zbiory i materiały archiwalne*, red. M.J. Hofmann, J. Sobieraj, Ostróda–Olsztyn 1999, ss. 101–109.

wych) już nie istnieje³⁵. Już chociażby na tej podstawie można przyjąć, że jednym z najważniejszych komponentów środowiska naturalnego w którym funkcjonowały wspólnoty mazurskiej odmiany kł i kkzb były bardzo liczne akwenty, głównie jeziorne. Zwraca jednak uwagę fakt, że tylko przedstawiciele tej drugiej jednostki taksonomicznej zamieszkiwali sztuczne wyspy. Sugeruje to, że nie tyle czynniki środowiskowe były tu decydujące, ile raczej przesłanki natury kulturowej.

Drugim, nie mniej ważnym składnikiem lokalnego krajobrazu były siedliska leśne. Zestawienia i diagramy opublikowane przez Jana Dąbrowskiego dla etapu „łużyckiego” (IV–VI okres epoki brązu), w odniesieniu do kilku punktów z których pobrano profile pyłkowe, pokazują dość różne zakresy wycinki drzew, jednak w każdym z analizowanych przypadków tereny bezleśne zajmowały wyraźnie mniejszy areal w porównaniu z lasami³⁶. Niemniej jednak w literaturze zwraca się uwagę, że dobrze zauważalne zmniejszanie się arealów drzewostanów mazurskich lasów przypadało właśnie na późną epokę brązu oraz na wczesną epokę żelaza i było następstwem nasilających się procesów osadniczych i tym samym zamiany odlesionych przestrzeni na pastwiska i pola uprawne³⁷. Pierwsza z cytowanych osób łączy ten palinologicznie zaznaczający się okres aktywności gospodarczej z osadnictwem ludności kł, ale górny próg chronologiczny który podaje dla obserwowanych zjawisk można już odnieść do wczesnej epoki żelaza. Warto w tym kontekście przypomnieć, że mnogość znalezisk botanicznych, dokumentujących obecność pastwisk/łąk oraz chwastów i innych roślin przestrzeni otwartych dokumentują także odkrycia na rusztowych osiedlach nawodnych³⁸. Analizy źródeł botanicznych (zarówno mikro-, jak i makroskopowych) pochodzących ze stanowisk archeologicznych kł i kkzb lub też z ich bezpośredniego sąsiedztwa, wskazują na ogólnie postępujący proces antropopresji, w tym deforestacji w raczej bliższym niż dalszym otoczeniu miejsc zamieszkania pradziejowej ludności. Trudno jednak ocenić zakres tej ingerencji. Analizy wykonane dla Pomorza (np. dla położonej we wschodniej jego części Puszczy Darżlubskiej) wskazują na podobnie ukierunkowany proces niszczenia lasów liściastych, przypadający na młodszą epokę brązu i wczesną epokę żelaza³⁹. Także w okresie funkcjonowania osady nawodnej w Pie-

³⁵ K. Kalinowska, *Zanikanie jezior polodowcowych w Polsce*, Przegląd Geograficzny, t. 33, z. 3, 1961, ss. 511–518; Z. Churski, *Wybrane zagadnienia dotyczące rozwoju jezior i mokradeł w Polsce*, [w:] *Naturalne i antropogeniczne przemiany jezior i mokradeł w Polsce*, red. Z. Churski, Toruń 1998, ss. 9, 15–17, 27–29.

³⁶ J. Dąbrowski, op. cit., ss. 102–104, Mapa 18.

³⁷ M. Kupryjanowicz, *Środowisko przyrodnicze osadnictwa pradziejowego w południowo-wschodniej strefie przybałtyckiej w świetle analiz palinologicznych przeprowadzonych przez Hugo Grofa oraz profili z Jeziora Mikołajskiego i Worytów*, [w:] *Osada z okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów w Paprotkach Kolonii, stanowisko 41 w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich*, T. 2: *Analizy paleoekologiczne*, red. M. Karczewska, M. Karczewski, E. Pirożnikow, Białystok 2002, ss. 122–123; M.J. Hoffmann, op. cit., ss. 22–23.

³⁸ J. Gackowski, *Niektóre materiały paleobotaniczne z osiedli nawodnych a charakter gospodarki uprawowo-zbierackiej w wybranych rejonach kultury kurhanów zachodniobałtyjskich*, ss. 177–194.

³⁹ M. Latałowa, *Gospodarka człowieka w diagramach pyłkowych*, [w:] *Środowisko–Człowiek–Cywilizacja*,

czarkach odlesienie wyraźnie się zaznacza, ale ogólnie rzecz biorąc wydaje się, że w regionie mazurskim skala zdarzeń destruktywnych dla środowiska naturalnego w sygnalizowanym przedziale czasu była mniejsza w porównaniu z Pomorzem, co między innymi mogło wynikać z różnicy w gęstości zaludnienia między tym ostatnim obszarem a regionem mazurskim⁴⁰.

Jak to już wyżej wspomniano, stan badań osadniczych, zarówno dla etapu aktywności kł, jak i kkbz jest niezadowolający. Dla tego pierwszego, przypadającego na młodszą część epoki brązu, Jan Dąbrowski próbuje wyróżnić kilka regionów osadniczych, ale żaden z nich nie został wyznaczony na obszarze późniejszej obecności rusztowych osad nawodnych⁴¹. Cytowany autor podkreśla jednak, że zarówno długotrwałość użytkowania ciałopalnych nekropoli, jak i wyniki badań palinologicznych wskazują na wielopokoleniowe i długotrwałe zasiedlanie określonych ekumen⁴². Z kolei w publikacji M. J. Hoffmanna (obejmującej problematykę młodszej epoki brązu, wczesnej epoki żelaza i młodszego okresu przedrzymskiego) omówiono kilka makro- i mikroregionów, wyznaczonych w różnych miejscach południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej⁴³. Niektóre z zawartych tam ustaleń warto przytoczyć. Najliczniej osiedla rusztowe odnotowano w tzw. makroregionie ełcko-orzyskim. Miały się one tam pojawić w początkach epoki żelaza w obrębie ekumen osadniczych (uformowanych już w młodszej epoce brązu), w sytuacji kiedy to nastąpił w tym rejonie terytorialny i zapewne ich demograficzny rozwój⁴⁴. Podobny charakter rozprzestrzenienia się osadnictwa we wczesnej epoce żelaza obserwowany jest w tzw. mezoregionie bartoszycko-sępopskim, kiedy to praktycznie na całej jego powierzchni odnotowano punkty osadnicze z tego czasu. Wcześniejszy kontekst „późnobrązowy” pozostaje dobrze potwierdzony na tym obszarze źródłami nekropolicznymi w okolicach Bartoszc⁴⁵. Wprawdzie w zasięgu wymienionej strefy nie odkryto osad rusztowych kkbz, ale zdaniem piszącego te słowa, z jej rozwojem kulturowo-osadniczym (a właściwie całej południowej części Niziny Staropruskiej), można łączyć bogatą w rozmaite źródła archeologiczne osadę nawodną w Mołtajnach. Jest ona położona na wschód od sępopskiego zakola Łyny, zatem bezpośrednio przy wschodnich skrajach sygnalizowanego mezoregionu.

T. 1: *Studia interdyscyplinarne nad środowiskiem i kulturą w Polsce*, red. M. Makohonienko, D. Makowiecki, Z. Kurnatowska, Poznań 2007, ss. 109–111.

⁴⁰ S. Kurnatowski, *Próba oceny zmian zaludnienia ziem polskich między XIII w. p.n.e. a IV w. n.e.*, [w:] *Zaludnienie ziem polskich między XIII w. p.n.e. a IV w. n.e. – materiały źródłowe, próba oceny*, red. K. Kaczanowski, S. Kurnatowski, A. Malinowski, J. Piontek, Warszawa 1992, ss. 58–111; J. Dąbrowski, op. cit., ss. 109–111; A. Filbrandt-Czaja, *Vegetation Changes in the Surroundings of Lake Dgał Wielki in the Light of Pollen Analysis*, [w:] *Studies in the Lake Dwellings of the West Baltic Barrow Culture*, red. A. Kola, Toruń 2000, s. 95.

⁴¹ J. Dąbrowski, op. cit., ss. 111–115, Mapa 16.

⁴² Ibidem, s. 112.

⁴³ M.J. Hoffmann, op. cit., ss. 178–228.

⁴⁴ Ibidem, s. 217.

⁴⁵ Ibidem, ss. 202–206.

Charakter materiałów zabytkowych, jakie pochodzą z osiedli rusztowych, ze względu na ich wielość i różnorodność zawsze wzbudzał – jak to już wyżej wspomniano – szerokie zainteresowanie. Uwagę zwracały zwłaszcza przedmioty wykonywane z drewna, kości i poroża, których z oczywistych powodów trudno było oczekiwać w trakcie badań stanowisk lądowych. Wielość tego rodzaju zabytków wykonanych z surowców organicznych przy dość częstej obecności wyrobów krzemiennych i kamiennych, sugerowała przypisywanie społecznościom osiedli nawodnych owej – jak się okazuje pozornej – trwałości archaicznej tradycji kulturowej. Znamienna w tym względzie pozostaje polemika J. Heydecka, zwolennika poglądu o istnieniu tych osiedli w epoce metali, z R. Virchowem, propagatorem poglądów odmiennych, w myśl których miały to być ślady aktywności ludzkiej przypadającej na epokę kamienia⁴⁶.

Od początku zainteresowań osiedlami nawodnymi zwracano uwagę na obecność w ich obrębie dość szczególnej ceramiki naczyniowej o wyraźnie wschodniej proveniencji. Chodzi tu o naczynia garnkowate, zaopatrzone w dookolne dziurkowanie. Rzeczywiście, frekwencja tej kategorii naczyń wyraźnie się zaznacza w inwentarzach osiedli wspomnianego wyżej makroregionu ełcko-orzyskiego, ale tradycja lepienia tego rodzaju wyrobów sięga epoki brązu i jest odnotowana w wielu regionach wschodniej części kł, do wczesnej epoki żelaza włącznie⁴⁷. Także naczynia kulistodenne, wprawdzie już nie tak liczne na wschodnich Mazurach w porównaniu z inwentarzami zachodniomazurskimi, miały być kolejną kategorią form o wyraźnie wschodnioeuropejskim pochodzeniu⁴⁸. Wydaje się jednak, że jest to pogląd z którym trudno się zgodzić. Większość bowiem z poznanych kategorii ceramiki naczyniowej, mimo lokalnej specyfiki form i zdobnictwa, cechuje podobieństwo do wcześniejszych na tym terenie naczyń kł, zaś już w początkach epoki żelaza, do stylistyki „pomorskiej”, a także „kloszowej”⁴⁹. Mirosław J. Hoffmann zalicza inwentarze ceramiczne z osad rusztowych do zaproponowanej przez siebie III grupy typologicznej, wprawdzie cechującej się obecnością zapożyczeń stylistycznych z zewnątrz (np. wspomnianych pomorskich), ale w większości będącej efektem inwencji twórczej (w tym także w odniesieniu do zdobnictwa) rodzimego środowiska kulturowego⁵⁰.

Dotychczasowe badania osiedli nawodnych kł wskazyują również na dużo większą niż dotąd sądzono aktywność zamieszkujących je wspólnot w zakresie wy-

⁴⁶ M.J. Hoffmann, *Johannes Wilhelm Heydeck*, s. 148; por. też G. Wilke, *Studia nad nawodnymi formami osiedli mieszkalnych*, ss. 38, 41.

⁴⁷ S. Czopek *Z badań nad schyłkową fazą grupy tarnobrzezkiej*, [w:] *Grupa tarnobrzezka kultury lużyckiej*, red. A. Barłowska, E. Szałapata, Rzeszów 1989, s. 249; J. Dąbrowski, op. cit., s. 33, mapa 9.

⁴⁸ Ł. Okulicz, *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*, s. 180; eadem, *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich. Próba weryfikacji hipotez*, s. 85.

⁴⁹ A. Sosnowska, *Charakterystyka ceramiki naczyniowej z osiedla nawodnego kultury kurhanów zachodniobałtyjskich w Mołtajnach, woj. Olsztyn (stanowisko 1)*, Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia, t. XXV, ss. Gackowski, *Osiedla nawodne z Mołtajn i Pieczarek*, ss. 95–189.

⁵⁰ M.J. Hoffmann, *Kultura i osadnictwo południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej*, s. 97.

twórczości metalurgicznej. W obrębie co najmniej kilku osad natrafiono na ślady miejscowego brązownictwa, poświadczające stosowanie metody odlewu na tzw. wosk tracony oraz znajomość techniki kucia na zimno produkowanych wyrobów metalowych. Wprawdzie zabytki dokumentujące tego rodzaju zajęcia nie są zbyt liczne, ale nie ma wątpliwości, że są one wiarygodnie poświadczone dla osiedli nawodnych, łączonych z różnymi grupami regionalnymi kkbz. Można nawet przyjąć, że ślady brązownictwa identyfikowane na osadach rusztowych pozostają porównywalne z inwentarzami metalurgicznymi „grodów”⁵¹. Ułamki niszczących form glinianych i tygielków oraz łyżek odlewniczych pochodzą zarówno z badań dawnych (np. z Mołtajn czy Rybna), jak i niedawno prowadzonych (Mołtajny, Pieczarki)⁵². Z osiedla w Mołtajnach znane są ponadto kamienie kanelowane (żłobkowane) oraz walcowate trzpienie kamienne. Te pierwsze poświadczają znajomość wspomnianego wyżej kucia na zimno (np. wyrobów obręczowych z drutu i blachy), drugie zaś wskazują na produkcję tulejkowatych siekierok⁵³. Pojedyncze kamienie kanelowane odkryto również w obrębie osiedli nawodnych w b. Astrawischken (stan. G), Kr. Darkehmen (ob. Серово, озерский район) oraz w Szczecinowie⁵⁴. Wschodni skraj europejskiego zasięgu występowania tego rodzaju przedmiotów związanych z metalurgią brązu i umiejętnością kucia na zimno sięga mniej więcej do Pojezierza Mazurskiego⁵⁵. Warto nadmienić, że w trakcie badań osad w Mołtajnach i Pieczarkach kilkakrotnie natrafiano na odpady produkcyjne w postaci pieczątkowatych nadlewów, nieforemnych bryłek i nacieków metalowych. Produkcję odlewniczą poświadcza także fakt zdeponowania w Mołtajnach stosunkowo dużej ilości brązu w postaci serii masywnych obręczy, najpewniej przygotowanych do przetopienia lub przekucia⁵⁶.

Przegląd dotychczas odkrytych wyrobów metalowych, zarówno tych z osiedli nawodnych, jak i z ich sąsiedztwa (np. ze skarbów) w większości sugeruje ich stylistyczną łączność z wytwórczością regionów położonych na zachód i południowy zachód od zasięgu kkbz. Wyraźne „zachodnie” czy też „południowo-zachodnie” piętno stylistyczne mają takie wyroby z Mołtajn, jak bogato zdobiony naszyjnik o przekroju wielokątnym (odkryty w 1838 r.), szpile: pastorałowa i z główką spiralną, czy trójkątna hakowa kłama do pasa, zaś np. z Pieczarek – wyroby „wczesno-

⁵¹ Ibidem, ss. 175–177.

⁵² J. Gackowski, *Dotychczasowe rezultaty badań archeologicznych prowadzonych w obrębie osiedli nawodnych w Mołtajnach (stan. 1)*, s. 88, Ryc. 2: o.

⁵³ J. Heydeck, op. cit., ss. 196, 197.

⁵⁴ M.J. Hoffmann, *Źródła do kultury i osadnictwa południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej*, ss. 274, 285, tabl. LXX:9, LXXXI:13.

⁵⁵ J. Dąbrowski, op. cit., s. Bukowski, *Pomorze w epoce brązu w świetle dalekosiężnych kontaktów wymiennych*, Gdańsk 1998, ss. 347, 348, ryc. 175.

⁵⁶ G. Wilke, op. cit., s. 64, ryc. 14.

lateńskie”, takie jak zdobiona bransoleta, szczypcy i dwie zawieszki koliste⁵⁷. Także z innych osad nawodnych lub z ich okolic pochodzą przedmioty brązowe o cechach stylistyki „zachodniej”. Wymienić tu można naszyjnik kabłąkowany odmiany wschodniej z Bogaczewa, pow. giżycki czy zamkniętą bransoletę z Nowego Harszu, pow. węgorzewski⁵⁸. Z kolei przykładem obecności wyrobów o stosunkowo problematycznej proveniencji może być skarb wyrobów brązowych z sąsiedztwa osiedla rusztowego na Jeziorze Orzysz. Składał się bowiem z dwóch zdobionych naszyjników z pogrubionymi końcami oraz dwóch zdobionych czterozwojowych bransolet wykonanych z cienkiej taśmy, z których jedna była zespolona ze szpilą o spiralnej główce⁵⁹. Z sygnalizowanego osiedla nawodnego znany jest fragment zausznicy gwoździowatej scytyjskiego pochodzenia. Można zatem zauważyć, że wystąpiły tu wyroby pod względem stylistycznym dość różne, o szerokim zasięgu występowania (szpila i bransolety wielozwojowe), ale wspomniane naszyjniki to wyroby charakterystyczne dla obszaru „zachodniobałtyjskiego”, zaś zausznica może pochodzić ze środowisk stepowych, podobnie zresztą jak tarczki brązowe, jedna z osady orzyckiej, druga zaś z pobliskiego osiedla nawodnego w Szczecinowie⁶⁰.

Można zatem przyjąć, zważywszy na wymienione kategorie zabytków (ceramicznych i metalowych), iż obecnie brak jest przekonujących dowodów na starszeństwo wschodniomazurskich osiedli nawodnych względem pozostałych, znanych z obszaru zachodniomazurskiego. O pewnej chronologicznej, a zapewne i kulturowej bliskości obu wymienionych stref występowania osiedli nawodnych świadczy też podobny zestaw wyrobów żelaznych. Są to bowiem zarówno groty broni drzewcowej – oprócz pojedynczych okazów z Mołtajn i Pieczarek, także dwa z Ostrowa, pow. ełcki, jak i narzędzia w postaci noży z trzpieniem oraz siekierok z okrągłą w przekroju tulejką, znanych z Pieczarek i Pleśna, pow. bartoszycki⁶¹. Te ostatnie zapewne były używane obok wykonanych z brązu siekierok z uszkiem. Trudno ocenić które wówczas były powszechniejsze, bowiem najczęściej ich obec-

⁵⁷ J. Gackowski, *Osiedla nawodne kultury kurhanów zachodniobałtyjskich*, s. 61, Ryc. 3, Tab. 1; idem, *On the Dating and Cultural Aspects of the West Baltic Barrow Culture Lake Dwellings*, ss. 17–28, Fig. 3: 1–4, 6–8; M.J. Hoffmann, *Kultura i osadnictwo południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej*, ss. 129, 132, 146.

⁵⁸ M.J. Hoffmann, *Źródła do kultury i osadnictwa południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej*, ss. 21, 108.

⁵⁹ Ibidem, ss. 114, 115; idem, *Kultura i osadnictwo południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej*, ss. 126, 127, 137, 150.

⁶⁰ Z. Bukowski, *Charakterystyka znalezisk tzw. scytyjskich*, [w:] *Prahistoria Ziemi Polskiej*, t. IV: *Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego*, red. J. Dąbrowski, Z. Rajewski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, s. 198, ryc. 109; M.J. Hoffmann, op. cit., s. 162. Warto nadmienić, że ostatnio liczba wyrobów metalowych pochodzenia południowo-wschodniego odkrytych w „środowisku zachodniobałtyjskim” została powiększona o znaleziska scytyjskie (m.in. grocik trójgraniasty oraz stożkowata ozdoba guzikowata) odkryte na wyspie Jeziora Legińskiego koło Reszła (w tym miejscu bardzo serdecznie dziękuję Pani mgr Magdalenie Nowakowskiej (IA UW) za udostępnienie fotografii tych – jak się dowiedziałem – jeszcze niepublikowanych zabytków). Por. też: A. Jaremek, M. Nowakowska, *Leginy, st. IX, woj. warmińsko-mazurskie. Wyniki badań sondażowych w roku 2011*, Światowit, t. IX (L)/B, 2011, ss. 307–310.

⁶¹ J. Gackowski, *Osiedla nawodne kultury kurhanów zachodniobałtyjskich*, ss. 59–61, Ryc. 2, Tab. 1.

ność zaznacza się odnajdowaniem fragmentów drewnianych styliśk na których były osadzone⁶².

Bez wątplenia społeczności „nawodne” musiały zajmować istotne miejsce w strukturze kulturowo-osadniczej kczb. Ta zaś charakteryzowała się specyficznym, tj. własnym, autonomicznym obliczem kulturowym, jednak nie funkcjonującym w cywilizacyjnej próżni. Dlatego też wymieniany tu wielokrotnie takson kulturowy – mimo źródłowo zaznaczającej się jego niezależności rozwojowej – trzeba oceniać jako typowy twór kulturowy pogranicza, gdzie z różnych powodów, których niestety poznać nie sposób, mogło dochodzić do lokalnej akceptacji i tym samym archeologicznie obserwowanego zażębiania się wpływów kilku ośrodków: zachodnich i południowo-zachodnich, inspirowanych tradycją kręgu kultur pól popielnicowych i cywilizacji halsztackiej⁶³ oraz w bliżej nieokreślonym zakresie wschodnich i południowo-wschodnich, dla których szerszy kontekst rozwojowy można widzieć w rozprzestrzenieniu ceramiki podkrawędnie dziurkowanej i fakcie obecności, jak dotąd, pojedynczych przedmiotów metalowych stepowej proveniencji⁶⁴.

Badania osiedli nawodnych kczb bez wątplenia winny być kontynuowane w ramach przemyślanych, długofalowych projektów naukowych. Wydaje się, że ów proces poznawczy należałoby realizować zgodnie z ostatnimi postulatami Łucji Okulicz-Kozaryn, która – jak to na wstępie zaznaczono – wyróżniła i zdefiniowała wymienianą tu wielokrotnie jednostkę taksonomiczną. Wspomniana autorka postulowała podjęcie badań możliwie szerokich, uwzględniających poznanie różnych form i aspektów aktywności kulturowo-osadniczej ludności „zachodniobałtyjskiej”. W przyszłości, w efekcie tak prowadzonych prac badawczych, zarówno terenowych, jak i gabinetowych, będą do dyspozycji źródła i ich interpretacje, dające podstawę dla stworzenia dzieła prezentującego nową syntezę pradziejów społeczności z I tysiąclecia przed Chr.⁶⁵

Chociaż nie ma wątpliwości, że osiedla nawodne były integralną częścią ówczesnych struktur kulturowo-osadniczych wczesnej epoki żelaza, ciągle nie wiadomo, czym kierowały się lokalne społeczności w wyborze „nawodnego” sposobu

⁶² Idem, *Niektóre materiały paleobotaniczne z osiedli nawodnych a charakter gospodarki uprawowo-zbiirackiej w wybranych rejonach kultury kurhanów zachodniobałtyjskich*, s. 53, Ryc. 3: 7, 10, 11, 13, 25.

⁶³ Stosunkowo niedawno odkrytym zabytkiem sugerującym ten kierunek powiązań, jest „halsztacka” zawieszka zoomorficzna z osiedla obronnego w Jeziorku, pow. giżycki (A. Jaremek, *Brązowa zawieszka zoomorficzna z Jeziorka, Barbaricum*, t. 7, 2004, ss. 291–294).

⁶⁴ J. Gackowski, *Niektóre wyroby metalowe z osad nawodnych kultury kurhanów zachodniobałtyjskich a zagadnienie powiązań wymiennych w początkach epoki żelaza*, [w:] *Szkice Prahistoryczne. Źródła – Metody – Interpretacje*, red. S. Kukawka, Toruń 1998, ss. 179–190; M. Ignaczak, *Wzorce kulturowe lasu/lasostepu strefy pontyjskiej w niżowych zespołach kręgu łużyckiego*, [w:] *Na pograniczu światów. Studia z pradziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Koško w 60. rocznicę urodzin*, red. J. Bednarczyk, J. Czebreszuk, P. Makarowicz, M. Szmyt, Poznań 2008, ss. 141–165.

⁶⁵ Ł. Okulicz-Kozaryn, *Stan i perspektywy badań nad późną epoką brązu i wczesną epoką żelaza w północno-wschodniej Polsce*, s. 204.

zamieszkiwania. Jak się okazuje, śladów inspiracji dla tak specyficznych zachowań osiedleńczych nie można odnaleźć w modelu gospodarczym (uprawy i hodowla) czy też kulturze materialnej. Jak bowiem wyżej starano się wykazać, łącznie bardzo podobnych pod względem swojego charakteru do tych ich części, które pozostawały typowe dla społeczności zamieszkałych na lądzie, niezależnie czy w osiedlach obwarowanych czy też otwartych.

Jacek Gackowski, *Die Seesiedlungen der westbaltischen Hügelgräberkultur in der natürlichen Landschaft und im Kontext der Kultur nordöstlichen Polens*

Zusammenfassung

Im Beitrag wurde das Problem des kulturellen Stellenwertes der Seesiedlungen aus der frühen Eisenzeit in den örtlichen Siedlungsstrukturen der westbaltischen Hügelgräberkultur besprochen. Diesbezügliche Kommentare wurden anhand der bisherigen Forschungen dieser Objekte unter besonderer Berücksichtigung der Siedlungen in Mołtajny (Moltheinen) bei Kętrzyn (Rastenburg) und Pieczarki (Pietzarken) bei Giżycko (Lötzen) formuliert. Die Forschungen dieser Fundstellen (in den Jahren 1986–1992) lieferten wertvolle Informationen über die Kultur und Naturumgebung dieser Seesiedlungen. Aufgrund dessen kann man schlussfolgern, dass ihre Bewohner – vom archäologischen Standpunkt aus – sich kaum von Gemeinschaften unterschieden, die offene und befestigte Landessiedlungen bewohnten. Sie hatten sowohl eine ähnliche Wirtschaftsweise mit Ackerbau und Viehzucht, als auch ähnliche Erzeugnisse aus Bronze. Ein ungelöstes Problem bleibt aber die Frage nach Beweggründen mancher gesellschaftlicher Gruppen der westbaltischen Hügelgräberkultur, die Seesiedlungen zu bewohnen.

Übersetzt von Alina Kuzborska

Jacek Gackowski, *Lake settlements of the West Baltic Barrow culture in natural and cultural landscape of North-Eastern Poland*

Summary

This paper deals with the problem referred to the Early Iron Age lake settlement of the West Baltic Barrow culture and the cultural factors that affected the stilt houses among the local settlement patterns. This concept is based on the results achieved thus far for the lake settlements with a special emphasis on the sites in Mołtajny near Kętrzyn and Pieczarki near Giżycko (investigated during 1986–1992). The sites have provided the data concerning both the cultural and natural environment impact on the stilt housing. Here it appears that the residents of such objects did not significantly differ from the communities that had inhabited neither fortified nor open settlements as it is reinforced by the same approach to farming and breeding strategies and similar manufacturing activities such as the bronze metalworking. Therefore the problem concerning the motives that led some groups of the West Baltic Barrow culture community to stilt housing remains still unresolved.

Translated by Jacek Gackowski

Dr hab. Jacek Gackowski
Instytut Archeologii
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
jacek.gackowski@umk.pl

Opracowania:

Antoniewicz Jerzy

1964 *Osiedla obronne okresu wczesnożelaznego w Prusach, Światowit*, 25, ss. 5–211.

Broszko Monika

2011 *Osiedla nawodne kultury kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*, w: M. Rybicka (red.), *Obraz struktury społecznej w świetle źródeł archeologicznych w pradziejach i średniowieczu, Materiały z II Forum Doktorantów Archeologii*, Rzeszów, ss. 137–145.

Bukowski Zbigniew

1956 *Archeologia podwodna*, *Dawna Kultura*, 3, ss. 168–174.1979 *Charakterystyka znalezisk tzw. scytyjskich*, w: J. Dąbrowski, Z. Rajewski (red.), *Prahistoria Ziem Polskich*, t. IV: *Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, ss. 195–204.1998 *Pomorze w epoce brązu w świetle dalekosiężnych kontaktów wymiennych*, Gdańsk.

Churski Zygmunt

1988 *Wybrane zagadnienia dotyczące rozwoju jezior i mokradeł w Polsce*, w: *Naturalne i antropogeniczne przemiany jezior i mokradeł w Polsce*, red. Z. Churski, Toruń, ss. 9–31.

Czopek Sylwester

1989 *Z badań nad schyłkową fazą grupy tarnobrzeskiej*, w: *Grupa tarnobrzeska kultury lużyckiej*, red. A. Barłowska, E. Szałapata (red.), Rzeszów, ss. 241–261.

Dąbrowski Jan

1997 *Epoka brązu w północno-wschodniej Polsce*, Białystok.

Engel Carl

1935 *Vorgeschichte der altpreussischen Stämme*, t. 1, Königsberg.

Filbrandt-Czaja Anna

2000 *Vegetation Changes in the Surroundings of Lake Dgał Wielki in the Light of Pollen Analysis*, w: *Studies in the Lake Dwellings of the West Baltic Barrow Culture*, red. A. Kola, Toruń, ss. 89–99.

Gackowski Jacek

1993 *Dotychczasowe rezultaty badań archeologicznych prowadzonych w obrębie osiedli nawodnych w Mołtajnach (stan. 1), gm. Barciany oraz Pieczarkach (stan. 1), gm. Pozezdrze*, w: *Badania archeologiczne Ośrodka Toruńskiego w latach 1989–1992*, red. J. Chudziakowa, Toruń, ss. 81–89.1995a *Relikty zabudowy mieszkalno-obronnej osiedla nawodnego kultury kurhanów zachodniobałtyjskich w Mołtajnach, woj. Olsztyn (stan. 1)*, *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia XXIV, Archeologia podwodna* 4, ss. 7–46.1995b *Propozycja wdrożenia „karty ewidencji stanowiska archeologicznego zalegającego w wodzie*, w: *Archeologia podwodna jezior Niżu Polskiego*, red. A. Kola, A. Sosnowska, J. Gackowski, Toruń, ss. 5–16.1995c *Systematyczne penetracje podwodne wybranych obszarów próbnych, wstępną fazą w poznaniu pozostałości kulturowych, zalegających w jeziorach Niżu Polskiego*, w: *Archeologia podwodna jezior Niżu Polskiego*, A. Kola, A. Sosnowska, J. Gackowski, Toruń, ss. 27–41.1996 *Osiedla nawodne kultury kurhanów zachodniobałtyjskich. Niektóre, współczesne możliwości poznawcze a dotychczasowe interpretacje*, w: *CONCORDIA. Studia ofiarowane Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. W. Nowakowski, Warszawa, ss. 57–69.1998a *Osiedla nawodne z Mołtajn i Pieczarek na tle osadnictwa Pojezierza Mazurskiego we wczesnej epoce żelaza*, Warszawa (maszynopis w bibliotece Instytutu Archeologii UW).1998b *Niektóre wyroby metalowe z osad nawodnych kultury kurhanów zachodniobałtyjskich a zagadnienie powiązań wymiennych w początkach epoki żelaza*, w: *Szkice Prahistoryczne. Źródła – Metody – Interpretacje*, red. S. Kukawka, Toruń, ss. 179–196.1999 *XIX-wieczne badania osiedli nawodnych z jezior: Orzysz i Szóstak. Kilka uwag o dokumentacji polowej i efektach opracowań szczątków kostnych*, w: *Archeologia ziem pruskich. Nieznane zbiory i materiały archiwalne*, red. M. J. Hofmann, J. Sobieraj, Ostróda–Olsztyn, ss. 101–109.

- 2000a *Osiedla nawodne z Moltajn i Pieczarek na tle osadnictwa Pojezierza Mazurskiego epoki żelaza*, Światowit, XLIII, Fasc. B, ss. 65–69.
- 2000b *On the Dating and Cultural Aspects of the West Baltic Barrow Culture Lake Dwellings*, w: *Studies in Lake Dwellings of the West Baltic Barrow Culture*, red. A. Kola, A. Sosnowska, Toruń, ss. 9–63.
- 2004 *Niektóre materiały paleobotaniczne z osiedli nawodnych a charakter gospodarki uprawowo-zbierackiej w wybranych rejonach kultury kurhanów zachodniobałtyjskich*, w: *Człowiek a środowisko w epoce brązu i wczesnej epoki żelaza u południowo-wschodnich pobrzeży Bałtyku*, red. J. Hoffmann, M. F. Jagodziński, M. Karczewski, R. Odoj, J. Okulicz-Kozaryn, B. Zalewska, Pruthenia Antiqua I, Olsztyn, ss. 177–194.
- 2014 *Drewno w życiu społeczności wczesnej epoki żelaza w świetle wyników badań wybranych osiedli Polski północno-wschodniej*, w: *Środowisko przyrodnicze, gospodarka, osadnictwo i kultura symboliczna w V w. p.n.e. – VII w. n.e.*, red. M. Karczewski, E. Smolska, T. Kalicko, Białystok–Warszawa–Kielce, ss. 49–60.

Gaerte Wilhelm

- 1929 *Urgeschichte Ostpreußens*, Königsberg.

Goslar Tomasz

- 2000 *Absolute Radiocarbon Dating of the Lake Dwelling from Bogaczewo (Varmian-Masurian Voivodship)*, w: *Studies in Lake Dwellings of the West Baltic Barrow Culture*, red. A. Kola, A. Sosnowska, Toruń, ss. 81–88.

Gręzak Anna

- 2000a *Faunal Bone Material from the Lake Dwelling in Pieczarki, Varmian-Masurian Voivodship (Site 1)*, in: *Studies in the Lake Dwellings of the West Baltic Barrow Culture*, red. A. Kola, A. Sosnowska, Toruń, ss. 191–206.
- 2000b *Faunal Bone Material from the Lake Dwelling in Moltajny, Varmian-Masurian Voivodship (Site 1)*, in: *Studies in the Lake Dwellings of the West Baltic Barrow Culture*, red. A. Kola, A. Sosnowska, Toruń, ss. 207–236.

Heydeck Johannes

- 1909 *Pfahlbauten in Ostpreußen*, Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia, t. 22, ss. 194–202.

Hoffmann Mirosław Janusz

- 1993 *Johannes Wilhelm Heydeck – prehistoryk i artysta malarz*, Borussia, t. 2, ss. 145–148.
- 1999 *Źródła do kultury i osadnictwa południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.*, Olsztyn.
- 2000 *Kultura i osadnictwo południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.*, Olsztyn.

Ignaczak Marcin

- 2008 *Wzorce kulturowe lasu/lasostepu strefy pontyjskiej w niżowych zespołach kręgu lużyckiego*, w: *Na pograniczu światów. Studia z pradziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Koško w 60. rocznicę urodzin*, red. J. Bednarczyk, J. Czebreszuk, P. Makarowicz, M. Szmyt, Poznań, ss. 141–165.

Jarek Agnieszka

- 2004 *Brązowa zawieszka zoomorficzna z Jeziorka*, Barbaricum, t. 7, ss. 291–294.

Jarek Agnieszka, Nowakowska Magdalena

- 2011 *Leginy, st. IX, woj. warmińsko-mazurskie. Wyniki badań sondażowych w roku 2011*, Światowit, t. IX (L)/B, ss. 307–310.

Kaczyński Bartłomiej

- 2013 *Osadnictwo kultury kurhanów zachodniobałtyjskich oraz kultury wielbarskiej w świetle badań sondażowych na stanowiskach III, IV, VI, IX oraz XI w Wojciechowie, pow. Lidzbark Warmiński*, w: *I Warmińsko-Mazurska Sesja Sprawozdawcza. Książka abstraktów*, red. M.J. Hoffmann, M. Karczewski, S. Wadył, Białystok–Gdańsk–Olsztyn–Toruń, ss. 29–30.

Kalinowska Krystyna

- 1961 *Zanikanie jezior polodowcowych w Polsce*, Przegląd Geograficzny, t. 33, z. 3, ss. 511–518.

Kola Andrzej, Sosnowska Alina, Gackowski Jacek (red.)

- 1995 *Archeologia Podwodna Jezior Niżu Polskiego*, Toruń.

Kola Andrzej, Wilke Gerard

- 1977 *Stan badań śródlądowej archeologii podwodnej w Polsce*, Pomorania Antiqua, t. 7, ss. 147–184.
1980 *Toruński ośrodek archeologii podwodnej – potrzeby i perspektywy badawcze*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia, t. VI, ss. 89–99.
1985 *Uwagi na marginesie pracy Zbigniewa Bukowskiego „Stan i perspektywy archeologicznych badań podwodnych w jeziorach i rzekach Polski”*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia, t. XI, Archeologia podwodna z. 2, ss. 75–90.

Krąpiec Marek

- 2000 *Dendrochronological Analysis of Wood from Selected Lake Dwellings of the West Baltic Barrow Culture*, w: *Studies in Lake Dwellings of the West Baltic Barrow Culture*, red. A. Kola, A. Sosnowska, Toruń, ss. 65–78.

Kuprianowicz Mirosława

- 2002 *Środowisko przyrodnicze osadnictwa pradziejowego w południowo-wschodniej strefie przybałtyckiej w świetle analiz palinologicznych przeprowadzonych przez Hugo Grośa oraz profili z Jeziora Mikołajskiego i Worytów*, w: *Osada z okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów w Paprotkach Kolonii, stanowisko 41 w Krajinie Wielkich Jezior Mazurskich, T. 2: Analizy paleoekologiczne*, red. M. Karczewska, M. Karczewski, E. Pirożnikow, Białystok, ss. 55–153.

Kurnatowski Stanisław

- 1992 *Próba oceny zmian zaludnienia ziem polskich między XIII w. p.n.e. a IV w. n.e.*, w: *Zaludnienie ziem polskich między XIII w. p.n.e. a IV w. n.e. – materiały źródłowe, próba oceny*, red. K. Kaczanowski, S. Kurnatowski, A. Malinowski, J. Piontek, Warszawa, ss. 15–111.

Lasota-Moskalewska Alicja

- 1979 *Kości zwierzęce ze stanowiska w Tartawkach, woj. suwalskie*, Wiadomości Archeologiczne, t. XLIV, z. 1, ss. 88–96.

Latałowa Małgorzata

- 2007 *Gospodarka człowieka w diagramach pyłkowych*, w: *Środowisko–Człowiek–Cywilizacja, T. 1: Studia interdyscyplinarne nad środowiskiem i kulturą w Polsce*, red. M. Makohonienko, D. Makowiecki, Z. Kurnatowska, Poznań, ss. 171–187.

Lisiecki Adam

- 2003 *Kultura łużycka czy kultura kurhanów zachodniobałtyjskich (?) na stanowisku Szczepanki 8, Mazury, Świątowit, t. V (XLVI)/B*, ss. 105–110.

Łapo Jerzy Marek, Ossowski Waldemar

- 1994 *Osiedla nawodne kultury kurhanów zachodniobałtyjskich na Pojezierzu Elckim i w Krajinie Wielkich Jezior Mazurskich w świetle ostatnich badań weryfikacyjnych*, Barbaricum, t. 3, ss. 73–78.
1995 *Prace inwentaryzacyjne na osadzie z wczesnych okresów epoki żelaza w Bogaczewie, stan. 1, woj. Suwałki. Metoda i wyniki*, w: *Archeologia podwodna jezior Niżu Polskiego*, red. A. Kola, A. Sosnowska, J. Gackowski, Toruń, ss. 43–52.
2000a *Weryfikacyjne badania osiedli nawodnych na Wschodnich Mazurach przeprowadzone jesienią 1993 i wiosną 1994*, Świątowit, t. XLIII, Fasc. B, ss. 128–138.
2000b *Wyniki podwodnych prac inwentaryzacyjnych przeprowadzonych na reliktach osady nawodnej w Rybicalu, stan. 1 „Jez. Ryńskie”, gm. Ryn, woj. warmińsko-mazurskie*, Świątowit, t. XLIII, Fasc. B, ss. 139–146.

Łapo Jerzy Marek, Zabilska-Kunek Mirosława, Makowiecka Marzena, Makowiecki Daniel

- 2013 *Osada kultury kurhanów zachodniobałtyjskich odkryta w centrum dzisiejszych Mikołajek, pow. mławowski, w świetle wyników badań archeologicznych i przyrodniczych*, w: *I Warmińsko-Mazurska Sesja Sprawozdawcza. Książka abstraktów*, red. M. Hoffmann, M. Karczewski, S. Wadył, Białystok–Gdańsk–Olsztyn–Toruń, ss. 27–28.

Mackiewicz Adam

- 1984 *Zagadnienie tak zwanych osiedli nawodnych na obszarze ziem pruskich ze szczególnym uwzględnieniem kultury kurhanów zachodniobałtyjskich (maszynopis w bibliotece Instytutu Archeologii UMK)*, Toruń.

Nowakowski Wojciech

- 1995 *Od Galindai do Galinditae. Z badań nad pradziejami bałtyjskiego ludu z Pojezierza Mazurskiego*, Barbaricum, t. 4, Warszawa.

Okulicz Jerzy

1973 *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e.*, Wrocław.

Okulicz Łucja

1970 *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*, Wrocław–Warszawa–Kraków.

1979 *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich*, w: *Prahistoria Ziemi Polskiej*, T. IV: *Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego*, red. J. Dąbrowski, Z. Rajewski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, ss. 179–189.

Okulicz-Kozaryn Jerzy

1991 *Wprowadzenie do problematyki I. Seminarium Archeologii Bałtyjskiej, Podsumowanie*, w: *Archeologia Bałtyjska. Materiały z konferencji, Olsztyn, 24-25 kwietnia 1988 roku*, red. H. Judzińska, Olsztyn, ss. 7–10, 184–187.

Okulicz-Kozaryn Łucja

1981a *Kształtowanie się osadnictwa Mazur Wschodnich i Suwalszczyzny*, *Rocznik Białostocki*, t. XIV, ss. 139–149.

1981b *Wczesnożelazne cmentarzysko kurhanowe w Gródkach, gm. Płońnica, województwo Ciechanów, stanowisko 7 „Brzezinka”*, *Rocznik Olsztyński*, t. XII/XIII, ss. 148–258.

1992 *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich. Próba weryfikacji hipotez*, *Barbaricum*, t. 2, ss. 82–88.

2000 *Stan i perspektywy badań nad późną epoką brązu i wczesną epoką żelaza w północno-wschodniej Polsce*, w: *Archeologia i prahistoria polska w ostatnim półwieczu*, red. M. Kobusiewicz, S. Kurnatowski, Poznań, ss. 199–208.

Polcyn Marek

1995 *Pszenica orkisz (*Triticum spelta*) i jęczmień zwyczajny (*Hordeum vulgare*) z osady nawodnej ludności kultury kurhanów zachodniobałtyjskich w Moltajnach, woj. Olsztyn (stan. 1)*, *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia* t. XXIV, *Archeologia Podwodna* z. 4, Toruń, ss. 53–72.

2000 *Archaeobotanical Finds from the West Baltic Barrow Culture Lake Dwelling in Pieczarki (Great Masurian Lakeland). An Attempt at the Reconstruction of Plant Economy*, w: *Studies in the Lake Dwellings of the West Baltic Barrow Culture*, red. A. Kola, A. Sosnowska, Toruń, ss. 131–190.

Pydyn Andrzej, Gackowski Jacek

2011 *Wetland Archaeology of the Late Bronze Age and the Early Iron Age Settlements from Poland*, w: *Wetland Settlements of the Baltic. A Prehistoric Perspective*, red. E. Pranckėnaitė, Vilnius, ss. 133–149.

Rajewski Zdzisław

1959 *O przydatności poszukiwań podwodnych w badaniach archeologicznych w Polsce*, *Wiadomości Archeologiczne*, t. 26, z. 1-2, ss. 44–48.

Rossius K.O.

1933 *Die sogenannten Pfahlbauten Ostpreußens*, *Prähistorische Zeitschrift*, t. 24, ss. 22–95.

Sosnowska Alina

1995 *Charakterystyka ceramiki naczyniowej z osiedla nawodnego kultury kurhanów zachodniobałtyjskich w Moltajnach, woj. Olsztyn (stanowisko 1)*, *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia*, t. XXV, ss. 3–18.

Waluś Adam

1991 *Problemy badawcze wczesnej epoki żelaza na obszarze północno-wschodniej Polski*, w: *Archeologia Bałtyjska. Materiały z konferencji, Olsztyn, 24–25 kwietnia 1988 roku*, red. H. Judzińska, Olsztyn, ss. 17–24.

Wilke Gerard

1988 *Studia nad nawodnymi formami osiedli mieszkalnych w kulturach pradziejowych i średniowiecznych Europy*, Toruń.

Żórawska Aleksandra

2000a *Cmentarzyska płaskie grupy zachodniomazurskiej kultury kurhanów zachodniobałtyjskich*, *Barbaricum*, t. 6, Warszawa, ss. 9–107.

2000b *Osada ludności kultury kurhanów zachodniobałtyjskich w Piórkowie, woj. warmińsko-mazurskie, Świątówit, t. II (XLIIB)/B*, ss. 286–291.